

Między prawdą a zmyśleniem: trzy błędy historyczne z dziejów Reszła

CZY opisywane przez historyków fakty są zawsze prawdziwe? Historię piszą ludzie, a ci nierzadko są omylni. Często w opracowaniach, a nawet w samych źródłach pojawiają się błędy. Zazwyczaj nie są one celowo wprowadzone do opisu dziejów, niemniej powielane, cytowane zaczynają w końcu być własnym życiem, aż w pewnym momencie stają się niezbitymi faktami. Także i dzieje Reszła nie ustrzegły się pewnych pomyłek, które na stałe zagościły w jego historii. W niniejszej pracy postaram się omówić trzy takie przypadki. Dwa dotyczą najstarszej, średniowiecznej historii miasta, trzeci zaś – czasów współczesnych. Błędy te miały duży wpływ na opisy dziejów Reszła. Teraz nadszedł czas, by one same stały się historią.

Powstanie zamku w Reszlu w 1241 roku

W literaturze przedmiotu panuje dosyć powszechne przekonanie, że zamek w Reszlu został wybudowany w 1241 r., czy nawet 1240 r.¹ Historycy w tym przypadku najczęściej powołują się na kronikę Piotra z Dusburga, który wskazał rok 1241, ale wiele przemawia za tym, że jest to błędna

Str. 226-227; Okolice Reszła na mapie Agronomische Bohrungen Nr. 1992, Rössel, 1:25 000, Berlin 1897 r.

data². We współczesnych opracowaniach historycznych możemy spotkać się także z innymi informacjami na temat strażnicy w Reszlu, jak jej zniszczenie w 1242 r. podczas I powstania Prusów i odbudowanie w 1249 r.³ Niestety, ale te rewelacje nie mają potwierdzenia w żadnych źródłach i są bezrefleksyjnie przytaczane.

Zamek reszelski na litografii z 1838 r. (ze zbiorów prywatnych Roberta Klimka)

Według kroniki Piotra z Dusburga w 1241 r. roku Krzyżacy wzniesli w Natangii zamek Krzyżbork (*Crucebergk*), natomiast na ziemi Bartów trzy zamki: Bartoszyce (*Bartenstein*), Wiesenburg (Wallewona; *Wisenburgk*) i Reszel (*Resel*), na obszarze Warmii zaś Braniewo (*Brunsborgk*) oraz Lidzbark Warmiński (*Helisbergk*)⁴. Podobną informację przekazują inne kroniki bazujące na pracy Dusburga⁵. Ze wzmiankowanych zamków jedynie wybudowanie obiektu w Braniewie realnie można przyporządkować do roku 1241, natomiast pozostałe z pewnością powstały znacznie później. Bartowie przystąpili po raz pierwszy do walki z Krzyżakami w 1240 r., uczestnicząc wraz z Warmami i Natangami w oblężeniu Bałgi. Brali także udział w I powstaniu Prusów, które wybuchło w 1242 r. i trwało do 1249 r.

Zamek na obrazie J. Hessa z 1915 r. (pocztówka ze zbiorów prywatnych Jolanty Grzyb)

Studiując kronikę Piotra z Dusburga, można odnieść wrażenie, że ówczesne walki toczyły się z dala od terytorium Bartów, natomiast ich udział ograniczał się do wspomagania Pogezanów, Pomezanów i Warmów. Do 1241 r. Krzyżacy zdążyli pokonać Prusów nad rzeką Dzierzgoń, usunąć ich z Ziemi Chełmińskiej w 1234 r., zająć zachodnią część Pomezanii oraz wybudować zamki w Elblągu (1237) i Bałdze (1239)⁶. W tej sytuacji było wręcz niemożliwe, aby w 1241 r. zdołali oni wznieść zamki na obszarze Barcji, gdyż rycerstwo zakonne w tym czasie na te tereny się nie wyprawiało. Prawdopodobnie podbój tej ziemi nastąpił w latach 1251–1252, gdy kolejnych najazdów dokonali: margrabia brandenburski Otto III, biskup Merseburga Henryk I oraz hrabia von Schwarzburg⁷. Ich następstwem było opanowanie całego terytorium i wybudowanie na jego obszarze zamków w Bartoszycach, Reszlu i Wiesenburgu. Najprawdopodobniej założenie powyższych warowni na terytorium Bartów nastąpiło po 1252 r. Pierwsza wiarygodna wzmianka źródłowa o zamku w Reszlu – castrum Resl – pochodzi z 1254 r.⁸ W 1260 r., podczas II powstania pruskiego, obrońcy Reszla spalili warownię i wycofali się bocznymi drogami przez pustkowia⁹.

Zastanawiające jest, dlaczego Piotr z Dusburga napisał, że wymienione zamki wybudowano w 1241 r. Kronikarz ukończył swoje dzieło prawdopodobnie w 1326 r. Czasy powstań pruskich i budowy pierwszych warowni miały miejsce dużo wcześniej, więc Piotr z Dusburga musiał korzystać z innych dostępnych mu źródeł. W *Translacji św. Barbary* znajdujemy informację, że po 1240 r. zakon krzyżacki wybudował następujące zamki: Bałgę (*Balga*) na Warmii, Krzyżbork (*Cruczeburg*) i Bartoszyce (*Barthensteyn*) w Natangii oraz Wiesenburg (*Wiseburg*) w Barcji. Dodatkowo na Sambii powstał zamek Witland (*Weydelant*)¹⁰. Rozwiązaniem tej kwestii zajął się Tomasz Jasiński, który porównał interesujące nas zapisy z *Translacji św. Barbary* z *Relacją Hermanna von Salza*, ponieważ badacze zgodni są co do ich pokrewieństwa¹¹. Tomasz Jasiński, powołując się na spostrzeżenia Lotara Webera, zauważył, że obecnie zachowana Relacja jest uboższa od pierwotnej wersji o wzmiankę o budowie grodów. Można więc przyjąć, że pierwsza część *Relacji Hermana von Salza* (rozdziały 1–4) została doprowadzona do lat 1253–1255, natomiast druga część (rozdziały 5–20) przedstawia szczegółowo wydarzenia z lat 1242–1246. Widzimy zatem, że późniejszy kompilator niewłaściwie złączył dwa różne zapisy, gdyż fakty opisane pod koniec czwartego rozdziału wydarzyły się po zdarzeniach przedstawionych w późniejszych rozdziałach (5–20)¹². W tej sytuacji informacja o zbudowaniu zamku w Reszlu w 1241 r. jest błędem, który najprawdopodobniej został popełniony przez kopistę przepisującego *Relację Hermanna von Salza*, zaś późniejsi kronikarze tę informację powielali.

Czy w Reszlu w średniowieczu wybudowano murowany most z cegły?

Istnieje powszechne przekonanie, że zbudowany z cegły most w Reszlu na rzece Izerze pochodzi z połowy XIV w.¹³ Pogląd taki na dobre zakorzenił się w naszej świadomości, i to do tego stopnia, że funkcjonuje także w różnego

rodzaju opracowaniach turystycznych, folderach reklamowych regionu czy w publikacjach zamieszczanych w Internecie. Przyjmuje się, że data powstania mostu jest trudna do ustalenia ze względu na to, że z okresu średniowiecza nie zachowały się żadne dokumenty związane z jego budową czy użytkowaniem. Przypuszcza się, że jego powstanie wiązać się może z budową zamku przez biskupów warmińskich: Jana z Miśni, Jana Stryprocka i Henryka Sorbona, lub z lokacją miasta na prawie chełmińskim. Na tej podstawie przyjmuje się, że okres budowy mostu przypada na drugą połowę XIV wieku. Tymczasem wiele przemawia za tym, że „gotycki most”, jak się go powszechnie nazywa w literaturze przedmiotu, wybudowany został dopiero w 2. połowie XVI wieku, i to z drewna.

Murowany most na Izerze – litografia z 1833 r. (*Von Danzig bis Riga. Ansichten, Stadtpläne und Landkarten von Ost- und Westpreussen, Danzig und dem Baltikum aus der Graphischen Sammlung des Germanischen Nationalmuseums*, Hg. G. Bott, Nürnberg 1982, s. 172)

Jest to budowla trzyprzęsłowa o długości 33,5 m i szerokości 7,5 m, wykonana z cegły w wątku polskim i z kamienia polodowcowego. W XVIII i XIX

wieku w arkady wbudowano szereg pomieszczeń, tak że łuk w środkowym przęśle obniżono, pozostawiając jedynie przepust o wymiarach 3x4 m dla przepływu wody. Pomieszczenia te w XIX wieku miano wykorzystywać na więzienie, a później jako mieszkania dla biedoty¹⁴. Po dogłębnej analizie dokumentów źródłowych i ikonograficznych doszedłem do wniosku, że ceglany most na Izerze z pewnością nie pochodzi z XIV w.

Drewniany most na planie Reszla Eustachiusa Strelznera z 1620 r. (fragment, ze zbiorów Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, , sygn. G 10.346)

Most w Reszlu – *bruckeyserne* – po raz pierwszy jest wymieniony w źródłach w 1475 r.¹⁵ Jak wskazywała jego nazwa, prowadził on przez rzekę Izerę. Prawdopodobnie był położony obok średniowiecznego młyna, tam, gdzie wówczas przechodziła główna droga do Kętrzyna. W tym miejscu obecnie przebiega przez rzekę ulica Płowce.

W marcu 1564 r. doszło do konfliktu rady miasta Reszel ze starostą szeszeńskim o zatrzymanie 41 bali dębowych przeznaczonych na budowę mostu w Reszlu przy wjeździe do miasta, który miał służyć zarówno jego mieszkańcom, jak i poddanym księcia pruskiego¹⁶. Taka ilość drewna świadczy, że musiała to być potężna inwestycja. Potwierdzeniem wzniesienia w Reszlu w tym okresie dużego drewnianego mostu jest archiwalny plan miasta

wykonany w 1620 r. przez Eustachiusza Streltznera¹⁷. Przedstawia on obszar gruntów miejskich. Możemy na nim zaobserwować pierwsze ikonograficzne wyobrażenia niektórych ważnych obiektów w mieście, takich jak zamek, most, młyny i wodociągi. Do miasta przez rzekę prowadził drewniany most – *Hohebrücke* (Wysoki Most) – który opierał się na dziewięciu palach. Murowany most w tym miejscu z pewnością został zbudowany później. Za najbardziej prawdopodobny czas jego wzniesienia uważam przełom XVII i XVIII wieku. Przemawia za tym kilka przesłanek.

W średniowieczu szerokość ulic i mostów zazwyczaj wynosiła ok. 4 m, można więc przyjąć, że wyznacznikiem był pręt chełmiński wynoszący 4,325 m. Dla przykładu – główna ulica średniowiecznego Gdańska miała 5,5 m¹⁸. Most w Reszlu jest szeroki na 7,5 m. Taka budowla z pewnością ułatwiałaby najeźdźcom dostęp do bram miasta. Po przeanalizowaniu materiału ikonograficznego można zauważyć, że w średniowieczu na ziemiach pruskich występowały jedynie mosty drewniane¹⁹. Taki stan trwał tutaj co najmniej do połowy XVII w. Potwierdzeniem tego jest szereg rycin z widokami miast z obszaru ziem pruskich opracowanych przez Mathiasa Meriana i Christophera Hartknocha. W niektórych większych miastach, takich jak Elbląg²⁰, Gdańsk²¹ czy Braniewo, istniały mosty posiadające murowane filary, które stanowiły jego podpory, ale powierzchnia jezdna i zwodzone kładki były zbudowane z drewna. Gdyby rzeczywiście w średniowiecznym Reszlu wybudowano most z cegły, to niewątpliwie nie pozostałoby to bez echa w dokumentach z tej epoki. Zapewne zachwycano by się nim w obszernych opracowaniach historycznych, które zostały napisane w czasach nowożytnych przez takich znamienitych badaczy dziejów Prus, jak Lukas David, Caspar Schutz, Christopher Hartknoch czy Jan Leo²².

Kartograf Caspar Hennenberger poświęcił siedem lat na badania terenowe, odwiedzając każde miasto w Prusach. Swoje spostrzeżenia opisał w obszernym dziele wydanym w 1595 r. W przypadku Reszla Hennenberger opisuje dzieje miasta, zamek, klasztor i kościół, jednak brakuje tam informacji

o murowanym moście²³. Taka budowla z pewnością nie umknęłaby uwadze tak rzetelnego badacza. Także XIX-wieczni historycy, chociażby Johannes Voigt czy Max Toeppen, nie wspominają o „średniowiecznym moście” w Reszlu²⁴.

W ikonografii po raz pierwszy reszelski most nad Izerą został przedstawiony na szkicu z lat 1826–1828 autorstwa porucznika Johanna Guisego²⁵. Na litografii pochodzącej z 1833 r. jest on cały zabudowany i posiada jeden łuk. W ścianach mostu widoczne są niewielkie okna²⁶. Podobnie przedstawił go kilkanaście lat później pierwszy konserwator zabytków w Prusach Ferdinand Quast²⁷.

Zastanawiające jest, co spowodowało zrodzenie się tezy o wybudowaniu tego ceglanego mostu w średniowieczu. Brak bowiem na ten temat jakichkolwiek informacji w dokumentach źródłowych. Jego średniowieczny rodowód także nie był podnoszony w XIX-wiecznych opracowaniach z dziedziny historii architektury na ziemiach pruskich²⁸. Informacja o wybudowaniu mostu w średniowieczu po raz pierwszy pojawia się w literaturze w II połowie XIX w. Taka lakoniczna wzmianka o moście nad Izerą z czasów krzyżackich zawarta jest w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*²⁹. Wydaje się jednak, że autorzy Słownika w tym przypadku oparli się na jakimś mało wiarygodnym opracowaniu. W latach 20. XX w. ponownie przytoczył ją Mieczysław Orłowicz³⁰. W 1937 r. z okazji 600-lecia powstania miasta ukazała się obszerna monografia Reszla. Jej autor Adolf Poschmann także podał informację o średniowiecznej metryce mostu, nie przytaczając jednak żadnych dokumentów źródłowych. Nikt z późniejszych badaczy niestety nie zweryfikował tej tezy. Była ona machinalnie powielana w kolejnych opracowaniach związanych z historią miasta.

Nad jaką rzeką leży Reszel – czy to na pewno Sajna?

Ostatnim omawianym problemem są różne nazwy rzeki płynącej przez miasto – część badaczy podaje nazwę Sajna, część zaś utrzymuje, że jest to Izera³¹. We współczesnych opracowaniach widać brak konsekwencji wśród autorów prac, którzy nie wykazali się dogłębną analizą tego problemu. Brakuje powoływania się na źródła, takie jak dokumenty pisane czy dawne mapy. Na wstępie chciałbym wyjaśnić, jak kształtuje się nazewnictwo tej rzeki na współczesnych mapach.

Najważniejszą współczesną pracą o wodach płynących w Polsce jest *Atlas hydrograficzny Polski* (dalej: AHP) opracowany pod kierunkiem Haliny Czarneckiej. Został on wydany przez Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej. Na jednej z zaprezentowanych tam map widać rzekę Sajnę, która swoje źródła ma w okolicy Pilca. Następnie płynie przez Reszel, później przez osuszone jezioro Sajno i wpływa do Gubra. W AHP nie występuje w okolicy Reszla Izera, natomiast ta wypływająca z jeziora Legińskiego i wpływająca do Sajny rzeka została nazwana Kanałem Reszelskim, chociaż ten ciek nawet nie przepływa przez Reszel³².

Inaczej przedstawia się sytuacja na mapie Głównego Geodety Kraju. Niestety nie mamy podpisanej rzeki płynącej przez Reszel, ale występuje na niej Sajna, która wypływa z jeziora Legińskiego³³. Podobna sytuacja przedstawiona jest na Mapie topograficznej Polski wydanej przez Zarząd Topograficzny Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, na której Sajna także wypływa z jeziora Legińskiego, by ostatecznie ująć do Gubra. Niestety, ta mapa także wprowadza pewne zamieszanie, gdyż pojawia się na niej rzeka Cyna, która płynie na wschód od wsi Robawy i następnie przez Reszel. To nic innego jak spolszczenie niemieckiej nazwy Sajna – *Zain*³⁴.

Wąwóz rzeki Izery w okolicy zamku – litografia z 1833 (Von Danzig bis Riga, s. 171)

W związku z tym, że nie można tego problemu rozstrzygnąć na gruncie współczesnej kartografii, spróbuję rozważyć, jak identyfikacja poszczególnych rzek w okolicy Reszla wygląda w literaturze naukowej. *Słownik*

geograficzny Królestwa Polskiego podaje, że górnym odcinkiem Sajny jest struga Ryn³⁵. W niemieckich opracowaniach raczej panuje powszechne przekonanie, że Sajna wypływa z jeziora Legińskiego, zaś przez miasto płynie Izera³⁶. Podobny punkt widzenia przedstawił w polskiej literaturze przedmiotu Gustaw Leyding. Jego zdaniem Sajna jest lewym dopływem Gubra wypływającym z jeziora Legińskiego, zaś jej górnym biegiem jest Legińska Struga łącząca jeziora Widryny i Legińskie. Prawym dopływem Sajny jest Izera, która płynie przez Reszel. Leyding podaje także strugę Wilczkę płynącą na wschód od Robaw. Jego zdaniem Wilczka jest lewym dopływem Izery³⁷.

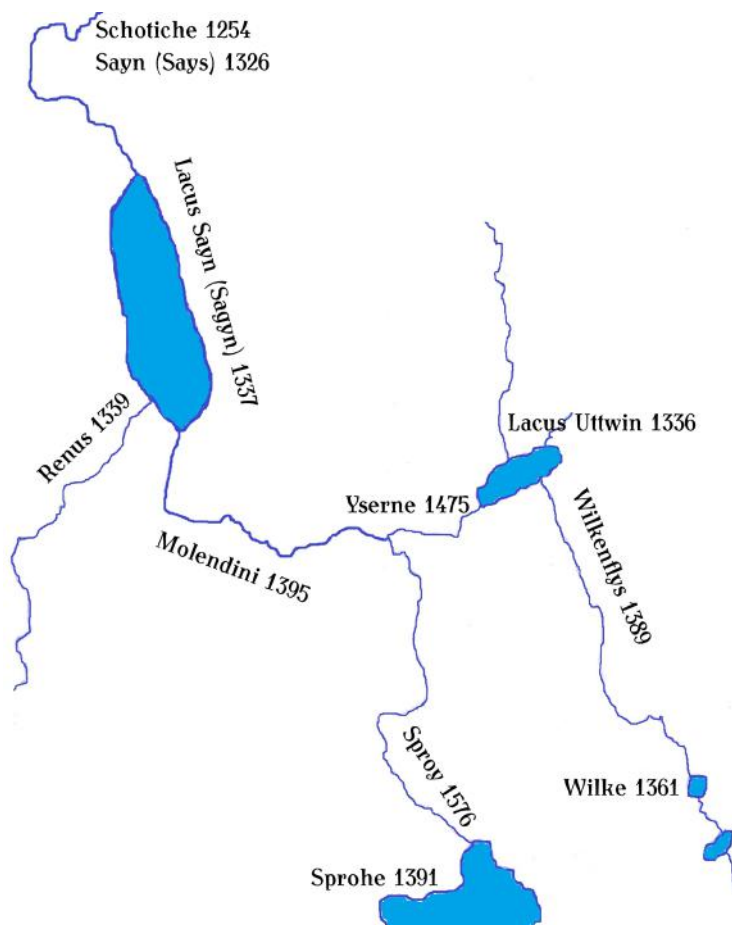

Fragment mapy Kaspara Hennenbergera obejmujący okolice Reszla

Identyczne nazewnictwo rzek w tej okolicy za Leydingiem przytoczyła Maria Biolik³⁸. Identyfikacją i opisem miejscowej toponimii zajmowała się także Anna Pospiszylowa, która również nie ustrzegła się błędów. Według badaczki Sajna jest lewym dopływem Gubra i ma swoje źródła na wschód od Reszla³⁹. Izera jest prawym dopływem Sajny w Reszlu⁴⁰, zaś Wilczka jest jej lewym dopływem⁴¹. Taka konfiguracja rzek w tej okolicy jest

niemożliwa. Nie jest do końca jasne, gdzie Sajna ma źródła i dlaczego większe rzeki wpływają do mniejszych. Pospiszylowa także nie uwzględnia strumienia wypływającego z jeziora Legińskiego. Podaje jedynie Legińską Strugę, która jej zdaniem łączy jezioro Widryńskie z Legińskim⁴².

Jak widać na powyższych przykładach, współczesne mapy i opracowania naukowe wprowadzają jedynie chaos w nazewnictwie. Aby prześledzić proces powstawania hydronimów, powinno się przeanalizować najwcześniejsze zapisy okolicznych rzek w dokumentach średniowiecznych, a także prześledzić, jak ich nazwy zmieniały się w późniejszych latach.

Hydronimy dorzecza Sajny w średniowieczu (oprac. Robert Klimek)

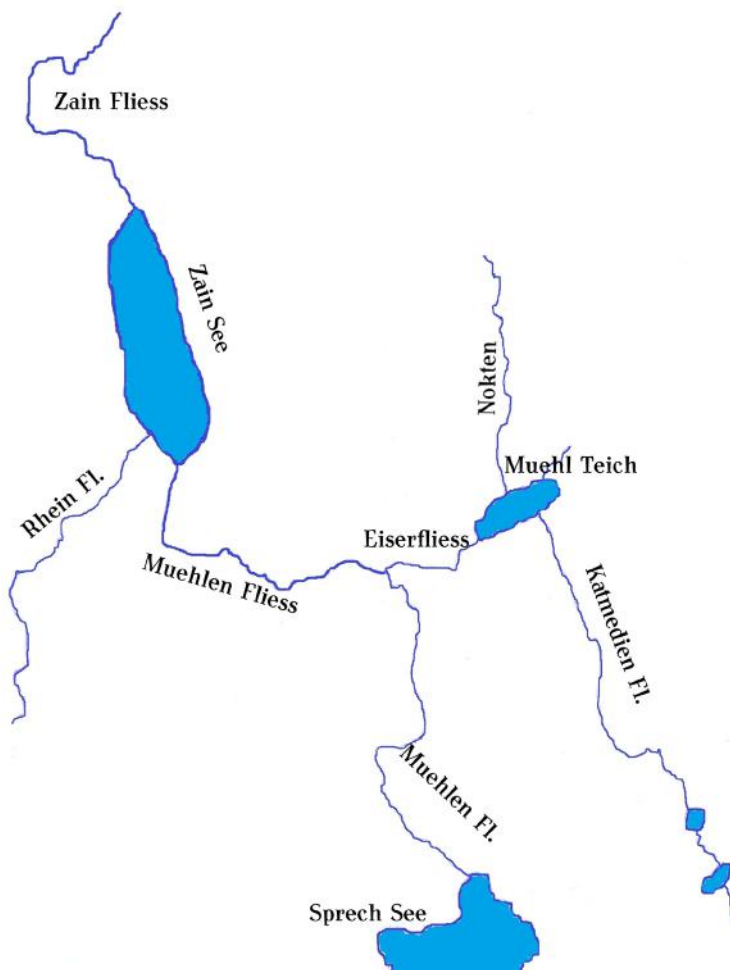
Rzeka Sajna po raz pierwszy pojawia się w źródłach w 1254 r. pod nazwą *Schotiche* w dokumencie, w którym zostały ustalone granice dominium warmińskiego⁴³. Nazwa ta w języku niemieckim oznacza „szkocka”, ale należy przyjąć, że najprawdopodobniej doszło tutaj do błędu popełnionego przez osobę spisującą tekst dokumentu. Wyraz *Schotiche* jest podobny do pruskiego słowa *schokis*⁴⁴ oznaczającego trawę. W tej sytuacji nazwę rzeki należy tłumaczyć jako „trawiasta”, „płynąca wśród traw”, a nie „szkocka”. W późniejszym okresie nazwa *Schotiche* już nie występowała. W kronice Piotra z Dusburga mamy informację, że komandor Bałgi Teodoryk z Aldenburga wybudował zamek w Sątocznie w pobliżu zlewni rzek Guber (*Gobronis*) i Sajna (*Says*)⁴⁵. Kolejna wzmianka dotyczy aktu lokacyjnego wsi Grzęda z 1339 r., w którym zawarta jest informacja, że mieszkańcy mają prawo do połowu ryb w przepływającej w pobliżu rzece Sajnie – *Saynsflis*⁴⁶. Z przedstawionych tutaj przykładów wynika, że nazwa Sajna pojawia się wyłącznie w odniesieniu do odcinka między jeziorem Sajno i ujściem do Gubra. Nadmienić należy, że wspomniane jezioro w średniowieczu nazywało się podobnie jak rzeka: *Sayn* (1337, 1338)⁴⁷. Analizując średniowieczne zapisy, nie spotkałem się z tym, aby jakkolwiek struga wpływająca do tego jeziora miała nazwę Sayn. Rzeka, która obecnie nazywana jest Sajną, w okolicy wsi Troksy i Tarniny była Młynówką. Dowodem na taki stan rzeczy jest akt lokacyjny wsi Troksy, w którym wymieniona jest *riuum Molendini*, która następnie wpływała do jeziora Sajno – *Sayn*⁴⁸.

W dokumencie pochodzącym z 1389 r., w którym zawarta jest informacja o miejskich wodociągach, pojawia się rzeczka *Wilkenflys*, z której odprowadzano wodę⁴⁹. Ponownie pojawia się ona w 1426 r. przy wytyczeniu granic nowego nadania 6 łanów dla wsi Robawy. Miały one przebiegać wzdłuż drogi z Reszla do Pilca, do granicy Warmii, następnie – granicą – do rzeki *Wilkenfließ*⁵⁰. Ten hydronim niewątpliwie nawiązuje do zwierzęcia, czyli „wilka”, w języku pruskim – *wilkis*⁵¹. Wspomniana rzeczka wypływała z nieistniejącego dziś jeziora *Wilke*, wymienionego

po raz pierwszy w 1344 r.⁵², i wpływała do Stawu Młyńskiego. Zbiornik ten został osuszony w XIX w., zaś jego pierwsza nazwa, zapisana w źródłach w 1336 r., brzmiała *lacus Uttwin*⁵³, co było zapewne przekruceniem pruskiego wyrazu *wutris (utris)*⁵⁴ oznaczającego kowala. Z wymienionego zbiornika wodnego wypływała rzeka, która następnie przepływała przez Reszel. Pierwsza jej nazwa brzmiała *Yserna*. Dowiadujemy się o tym z pewnego dokumentu pochodzącego z 1475 r.⁵⁵ Nazwa ta niewątpliwie pochodzi z języka niemieckiego i można ją tłumaczyć jako „żelazna”⁵⁶. Widzimy tutaj podobieństwo w średniowiecznych nazwach z obszaru ziem pruskich, takich jak: *Ysenwerk*⁵⁷ czy *Isenberg*⁵⁸.

Z przytoczonych dowodów jednoznacznie wynika, że w średniowieczu przez Reszel płynęła rzeka Izera. Należy teraz rozwiązać problem, dlaczego w ostatnich latach nazwa ta całkowicie zanikła, a w jej miejsce pojawiła się Sajna.

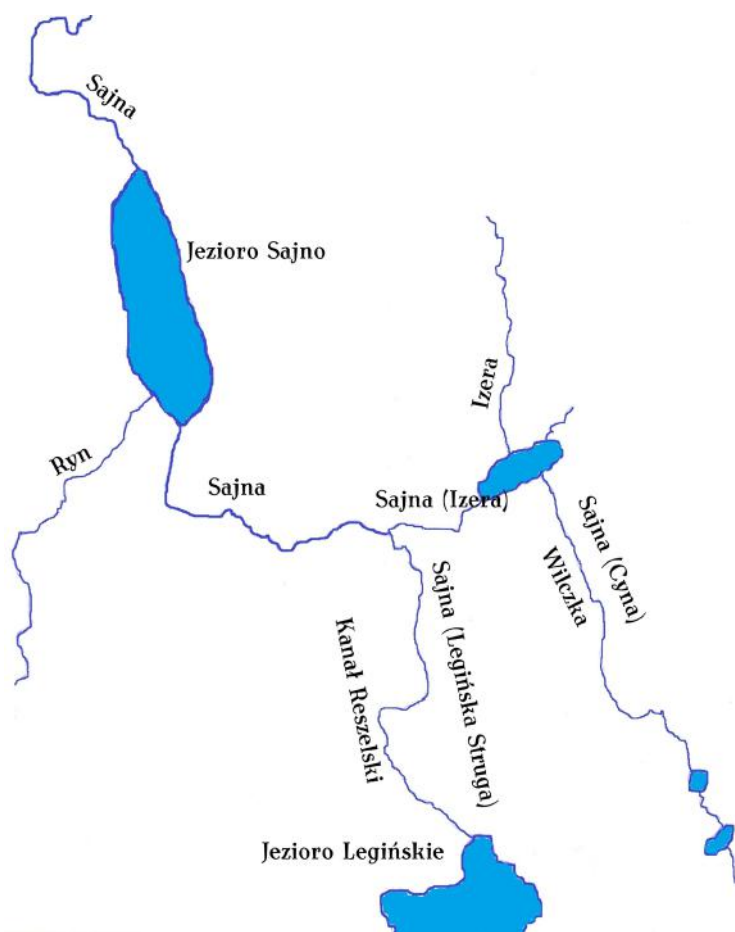
W 1576 r. powstała mapa Prus autorstwa Kaspara Hennenbergera, który zaznaczył na niej wiele rzek i jezior⁵⁹. W okolicy Reszla Hennenberger nanosił na mapę jezioro Sajno (*Zain-See*) i wypływającą z niego rzekę Sajnę (*Zain-Fl.*). Struga płynąca przez Reszel nie została podpisana, ale z mapy tej wynika, że wpływała ona do rzeczki *Sproy*, która z kolei wpływała z jeziora Legińskiego i uchodziła do jeziora Sajno. Oprócz tego Hennenberger zaznaczył rzekę Ryn (*Reinisch Flis*), która także wpływała do tego jeziora⁶⁰. Na nowożytnych mapach pojawia się także struga *Katmedien*⁶¹, która przepływa obok wsi Kocibórz (niem. *Katmedien*). Niewątpliwie jest to dawna rzeczka *Wilkenfließ*.

Hydronimy dorzecza Sajny w XVII–XVIII wieku (oprac. Robert Klimek)

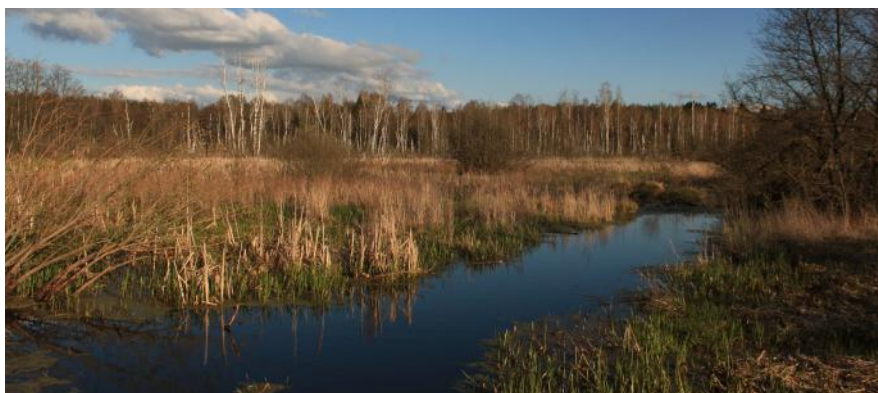
W drugiej połowie XVII w. Mateusz Praetorius dokonał opisu znanych mu rzek i jezior na obszarze Prus. Wymienił on jezioro Sajno (*Zain-See*) oraz rzekę Sajnę (*Zain-Fluß*), która miała wypływać z tego jeziora i uchodzić do Gubry w okolicy Sątoczna⁶². Praetorius wymienił także rzekę *Sproy*⁶³. Na rękopiśmiennej mapie Schroettera pochodzącej z końca XVIII w. rzeka ta podpisana jest jako Młynówka – *MühlenFl.*⁶⁴ Widać tutaj pewien powrót do nazewnictwa występującego w średniowieczu. Jak wynika z przedstawionej historii hydronimii w okolicy Reszła, Sajna była rzeką wypływającą

z jeziora o tej samej nazwie. Podobną sytuację możemy zaobserwować także w przypadku rzeki *Wilkenfließ* – wypływającej ze zbiornika wodnego *Wilke* – a także *Sroy* (*lacus Sproyn* 1353)⁶⁵ czy Ryn (*Lacus Ryn* 1359)⁶⁶. Nie można też wykluczyć, że Izera, występująca w średniowieczu pod niemiecką nazwą *Yserne* – „rzeka żelazna” – posiada związek ze zbiornikiem, z którego wypływała, zwanego po prusku *lacus Uttwin* (*Utris*), co można tłumaczyć jako „jezioro kowalskie”. Z drugiej strony należy także rozważyć możliwość przeniesienia nazwy rzeki Izery przez pierwszych osadników Reszla.

Hydronimy dorzecza Sajny współcześnie (oprac. Robert Klimek)

Na podstawie zapisów źródłowych, a także innych analogicznych przykładów, można wysunąć wniosek, że **w średniowieczu na obszarze ziem pruskich nazwy rzek zazwyczaj były przenoszone z jezior, z których wypływały**⁶⁷. Zmiany w nazewnictwie zaczęły pojawiać się w II połowie XIX w. Na obszarze ziem pruskich zaczęto opracowywać szczegółowe mapy sztabowe w skali 1:25 000, tzw. *Urmeßtischblatt*. Można odnieść wrażenie, że w przypadku niektórych dorzeczy, jak np. Sajna czy Symsarna, sprowadzono różne nazwy odcinków rzecznych do jednej. W 1865 r. została opracowana przez Seebecka, porucznika w 1 oddziale piechoty w Turynii (Regiment nr 31), mapa sztabowa okolicy Reszła. To właśnie na niej po raz pierwszy pojawiła się nazwa Sajna (*Zaine*) w odniesieniu do odcinka wpływającego do jeziora Sajno⁶⁸. Podobna sytuacja została zarejestrowana także na późniejszych niemieckich mapach sztabowych⁶⁹. W wyniku tego błędu od końca XIX w. Sajną zaczęto nazywać także górny odcinek jej dorzecza, zwany zamiennie Młynówką (*MühlenFließ*), *Sproy*, a także Legińską Strugą. Początek XXI w. przyniósł w tej kwestii jeszcze większe zamieszanie, gdyż na mapach i w opracowaniach przestała się pojawiać nazwa Izera. Tym samym Sajną zaczęto nazywać rzekę wypływającą z jeziora Legińskiego, jak i płynącą przez Reszel Izere. Nazwę Sajna uzyskała również dawna struga *Wilkenfließ*, tuż po wojnie przechrzczona na Wilczka.

Rzeczka Wilczka (*Wilkenfließ*) w pobliżu Kociborza (fot. Robert Klimek)

Izera w Reszlu (fot. Robert Klimek)

Legińska Struga (Sproy) koło Mnichowa (fot. Robert Klimek)

Sajna koło wsi Grzęda (fot. Robert Klimek)

Młynówka koło wsi Troksy (fot. Robert Klimek)

Chaos, jaki wprowadzili badacze w ostatnich latach, doprowadził do tego, że w okolicy Reszła zostały pomyłone i pozamieniane nazwy rzek. W związku z tym należałoby rozważyć możliwość ich przywrócenia. Byłby to spory wysiłek administracyjny, lecz jednocześnie ogromna korzyść mentalna, historyczna i geograficzna: od źródeł historycznych i kartograficznych do źródeł rzeki, która przetrwała już tyle wieków. Należy dodać, że w przeciwieństwie do nazw osobowych nazwy wód są bardziej trwałe, ponieważ związane są z określonym desygnatem. Wyróżniają się największą trwałością spośród wszystkich nazw geograficznych. Są one niezwykle długowieczne i przejmowane były wciąż na nowo przez kolejne osiedlające się ludy. Tym samym hydronimy są ważnym źródłem informacji o historii osadnictwa. Stanowią one także niezastąpiony materiał źródłowy przy badaniu epok i terenów, z których mamy niedostatek historycznych źródeł pisanych. Nazwy wodne, w przeciwieństwie do „niemych” źródeł archeologicznych, przekazują informacje o swym pochodzeniu, dzięki czemu rzucają dużo światła na zasięgi prehistorycznych etnosów⁷⁰.

Robert Klimek

Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

Plan Reszla Eustachiusa Strelznera z 1620 r. (ze zbiorów Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, sygn. G 10.346)

- 1 L. David, *Preußische Chronik*, Bd. 3, Königsberg 1813, s. 12; J. Voigt, *Geschichte Preußens*, Bd. 2, Königsberg 1827, s. 405; M. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1858, s. 197; A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772*, Olsztyn 1990, s. 267; M. Pliszka, *Aus der Geschichte der Stadt Rößel*, [w:] *Der Kreis Rößel*, hrsg. von E. Poschmann, Kaltenkirchen 1977, s. 40; S. Mojzych-Rudowska, *Dzieje Reszla*, [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic*, pod red. A. Wakara, Olsztyn 1978, s. 112.
- 2 Por. R. Klimek, *Gdzie położone były zamki Wiesenburg (Wallewona) i Weistotepila? Przegląd grodzisk nad Gubrem w kontekście próby ustalenia ich lokalizacji*, „Pruthenia” 2012, t. 7, s. 159-160.
- 3 H. Domańska, *Zamek biskupów warmińskich w Reszlu*, „Rocznik Olsztyński” 1968, t. 8, s. 108.
- 4 Petrus de Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*, red. J. Wenta i S. Wyszomirski, *Monumenta Poloniae Historica Novaseries*, T. XIII, Kraków 2007, s. 67.
- 5 Według Nicolausa Jeroschina Krzyżacy wybudowali w 1241 r. następujące zamki: w Natangii Cruceburc; w Barcji Wisinburc, Resil, Bartinstein, na Warmii Brunsberg, Heilisberc, a także pewną twierdzę – vestin – w Galindii. Nicolaus Jeroschin, *Di Kronike von Pruzinlant*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum* (dalej: SRP), Hg. T. Hirsch, M. Töppen u. E. Strehlke, Bd. 1, Leipzig 1861, s. 366-367; Podobną informację zawiera Kronika Oliwska, zob. *Die ältere Chronik von Oliwa und die Schrifttafeln von Oliwa*, [w:] SRP, Bd. 1, s. 680.
- 6 Petrus de Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*, s. 58 i nn.
- 7 Tamże, s. 100.
- 8 *Codex diplomaticus Warmiënsis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej CDW), hrsg. von C. P. Woelky und J. M. Saage, Bd. 1, Mainz-Leipzig 1860, s. 63.
- 9 Petrus de Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*, s. 119; Nicolaus Jeroschin, *Di Kronike von Pruzinlant*, s. 434; Jan Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 7, Warszawa 1974, s. 167-168.
- 10 *Translacio et miracula sanctae Barbarae*, [w:] SRP, Bd. 2, Leipzig 1863, s. 404. Według Dusburga zamek Wiclanddort, zwany później Lochstet (*Locstete*), został wybudowany podczas II powstania pruskiego. Zob. Petrus de Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*, s. 127.
- 11 *Hermann v. Salza's Bericht über die Eroberung Preussens*, [w:] SRP, Bd. 5, Leipzig 1874, s. 160: *Von der burgk wart bezwungen und getaufft Allirlandt unde Natangen und Cleyen-Barten und auch Grosz-Barten und das landth zcu Pogesyn unnde Wytauen und das landth zcu Weweden und das lant zcu Schlunien; dytauffen sic halle und worden des ordensmann.*

12 T. Jasiński, *Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus*, Poznań 1996, s. 17.

13 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, F. Sulimierskiego, t. 9, Warszawa 1888, s. 623; A. Poschmann, *600 Jahre Rößel. Bilder aus alter und neuer Zeit*, Rößel 1937, s. 260 i nn.; I. Janosz-Biskupowa, *Rozwój przestrzenny miasta Reszel*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1961, nr 2(72), s. 175-176; S. Mojzych-Rudowska, *Reszel*, [w:] *Biskupiec. Z dziejów miasta i powiatu*, pod red. W. Koryckiej, Olsztyn 1969, s. 119; tejże, *Dzieje Reszla*, s. 138. Autorka pisze, że w Reszlu nad Izerą w połowie XIV w. wzniesione zostały dwa mosty, w tym jeden większy z cegły. W XVIII w. miały one zostać przebudowane.

14 W. Szulta, *Przeprawy mostowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Toruń 2008, s. 135-136.

15 *Das Rößeler Pfarrbuch*, hrsg. von G. Matern, A. Birch-Hirschfeld, Braunsberg 1937, s. 61.

16 *Herzog Albrecht von Preußen und das Bistum Ermland (1550–1568)*, bearb. von S. Hartmann, Köln–Weimar–Wien 1993, Nr. 702.

Serdecznie dziękuję Pani dr Danucie Bogdan za przekazanie mi informacji o tym dokumencie.

17 Eustachius Streltznier, *Rößel. Vermessungskarte der städtischen Ländereien*, 1620, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem [dalej: GStA PK], sygn. G 10.346.

18 A. Rosset, *Drogi i mosty w średniowieczu i w czasach odrodzenia*, Warszawa 1974, s. 40.

19 H. Schedel, *Weltchronik 1493*, Köln 2001, s. CCLXXIX, CCLXV, CCXXX. W tej bardzo bogato ilustrowanej kronice nie ma z obszaru Polski i Prus innych mostów niż drewniane. Jedynie w Pradze istniał most murowany.

20 C. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen, oder preussischer Historien zwey Theile*, Frankfurt – Leipzig 1684, s. 378. W Elblągu były dwa mosty na rzece posiadające po dwa murowane filary i zwodzoną kładkę. Z obszaru Warmii Hartknoch przedstawił ryciny dwóch miast: Braniewa (s. 384) i Lidzbarka Warmińskiego (s. 386), na których występują wyłącznie mosty drewniane.

21 M. Merian, *Topographia Electorat, Brandenburgici et Ducatus Pomeranie*, Frankfurt/Main 1652.

22 L. David, *Preussische Chronik*, Bd. 1-8, Königsberg 1812–1817; C. Schütz, *Historia rerum Prussicarum*, Danzig 1592; C. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen*; J. Leo, *Dzieje Prus*, Olsztyn 2008.

23 C. Hennenberger, *Erclerung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595, s. 396-399.

- 24 J. Voigt, *Geschichte Preußens*, Bd. 1-6, Königsberg 1827–1834; M. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preußen*, Gotha 1858.
- 25 J. Guise, *Ansicht von Rössel gegen Osten*, Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Museum für Vor-und Frühgeschichte, Guise Zettel, PM, IX h, sygn. 104a.
- 26 *Von Danzig bis Riga. Ansichten, Stadtpläne und Landkarten von Ost- und Westpreußen, Danzig und dem Baltikum aus der Graphischen Sammlung des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg*, hrsg. von G. Bott, Nürnberg 1982, s. 172.
- 27 *Erländische Ansichten. Ferdinand von Quast und die Anfänge der Denkmalpflege in Preußen und Ermland*, bearb. von Ch. Herrmann, A. Rzempełuch, Münster – Olsztyn 2006, s. 111. Podczas prac inwentaryzacyjnych przy zabytkach Reszla Ferdinand Quast nie zaliczył mostu do obiektów średniowiecznych.
- 28 A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*, H. IV: *Das Ermland*, Königsberg 1894, s. 222;
- 29 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 9, s. 623.
- 30 M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, Olsztyn 1991, s. 173.
- 31 Tamże, s. 170: Sajna. Por. H. Domańska, *Zamek biskupów warmińskich w Reszlu*, s. 105: Sajna; S. Mojzych-Rudowska, *Dzieje Reszla*, s. 131: Izera. Obecnie powszechnie przyjmuje się, że przez Reszel płynie Sajna.
- 32 *Atlas hydrograficzny Polski*, pod red. H. Czarneckiej, Warszawa 2005.
- 33 *Mapa Topograficzna 213.43 Reszel, 1: 25 000*, Główny Geodeta Kraju, Warszawa 2010.
- 34 *Mapa topograficzna Polski, Kętrzyn, N-34-67/68, 1:100 000*, Warszawa 1995.
- 35 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 14, Warszawa 1895, s. 285.
- 36 E. Poschmann, *Der Kreis Rößel*, s. 33; F. R. Barran, *Städte-Atlas Ostpreußen. Karten und Pläne von Allenburg bis Zinten*, Würzburg 2002, s. 152-153: *Eiser*.
- 37 G. Leyding, *Nazwy fizjograficzne*, [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic*, s. 31-35. Nazwa Wilczka jest zaproponowaną przez Leydinga kalką pojawiającej się w źródłach średniowiecznych *Wilkenfließ*. Moim zdaniem autor nieprawidłowo zidentyfikował Legińską Strugę jako rzekę łączącą jezioro Widryńskie z Legińskim. Błąd ten jest często powielany w innych opracowaniach dotyczących toponimii. Legińska Struga wypływa z jeziora Legińskiego, przy wsi Leginy.
- 38 M. Biolik, *Hydronimia dorzecza Pregoty z terenu Polski*, Olsztyn 1987, s. 80, 124, 197 i 248.
- 39 A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, Olsztyn 1990, s. 161-162.

- 40 Tamże, s. 116.
- 41 Tamże, s. 179.
- 42 Tamże, s. 139.
- 43 CDW, Bd. 1, Nr. 31.
- 44 *Elbing Vocabulary*, [w:] *Old Prussian written monuments*, oprac. L. Palmaitis, Kaunas 2007, E 283; G. Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen*, Berlin-Leipzig 1922, s. 163.
- 45 Petrus de Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*, s. 268; Nicolaus Jeroschin, *Kronike von Pruzinlant*, s. 611: Sain.
- 46 CDW, Bd. 1, Nr. 296. Nazwa *sain posiada archaiczny charakter i pojawia się w niektórych hydronimach na terenach Bałtów, jak: rzeka Seina, jezioro Sejny, bagno Sajno, M. Biolik, *Hydronimia dorzecza Pregoty z terenu Polski*, s. 197-198.
- 47 CDW, Bd. 1, Nr. 285, 292.
- 48 CDW, Bd. 3, Nr. 297.
- 49 CDW, Bd. 3, Nr. 229.
- 50 CDW, Bd. 4, Nr. 107.
- 51 *Elbing Vocabulary*, E 657.
- 52 CDW, Bd. 2, Nr. 32.
- 53 CDW, Bd. 1, Nr. 277.
- 54 *Elbing Vocabulary*, E 513.
- 55 *Das Rößeler Pfarrbuch*, s. 61.
- 56 Nie podzielam powszechnie panującej opinii na temat pochodzenia nazwy tej rzeki z języka litewskiego od *izti – „rozpadać się”, *izas – „kra” (M. Biolik, *Hydronimia dorzecza Pregoty...*, s. 80), czy też od staroeuropejskiego *eis – „szybki”, „gwałtowny” (A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii*, s. 116).
- 57 CDW, Bd. 2, Nr. 101.
- 58 *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 3/2, Hg. H. Koeppen, Marburg 1958, Nr. 464.
- 59 C. Hennenberger, *Prussiae, das ist des Landes zu Preussen, welches das herrichste Theil ist Sarmathiae Europae eigentliche und warhafftige Beschreibung*, Königsberg 1576.
- 60 Rzeka Ryn w źródłach pisanych pojawia się po raz pierwszy w 1339 r – *Rivus Renus* (CDW, Bd. 1, Nr. 297)
- 61 J. Naronski, *Districtus Sestensis*, 1663, GStA PK, sygn. F 10.330; *Grenze zwischen Preußen und dem Ermland von Gudnick im Kreis Rastenburg bis Kurkau und*

Hohenstein, ok. 1600, skala 1:58 000, GStA PK, sygn A 10.114.

62 M. Praetorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, Bd. 2, Vilnius 2004, s. 468.

63 F. Schroetter, *Tableau zur Zusammensetzung Karte von Preussen, Section 48*, skala 1:50 000, 1796, sygn. N 1020.

65 CDW, Bd. 2, Nr. 200.

66 CDW, Bd. 2, Nr. 280.

67 Np. Symsarna (*Synserne* 1320) wypływała z jeziora Symsar (*Lacus Synserne* 1315), Kirsna (*Kyrsin* 1329, *Kirssen* 1362) z jeziora Kirsyn (*Lacus Kirsyn* 1339), Wadąg (*Wadangenulis* 1337) z jeziora Wadąg (*Lacus Wadangen* 1337), Pisa (*Pissa* 1325) z jeziora Pisz (*Lacus Pisse* 1336), Pasłęka (*Seria* 1251) z jeziora Sarąg (*Sering* 1349), Dymmer (*Dimmerfliess* 1395) z jeziora Dymerskiego (*Dymbir* 1369, *Dymmer* 1389), Sunia (*Suna* 1318) z jeziora Sunia (*Lacus Sune* 1366).

68 *Preußisches Urmeßtischblatt 1:25 000*, Nr. 1020, Bl. 48, 1865.

69 *Agronomische Bohrungen Nr. 1992, Rössel, 1:25 000*, Berlin 1897; *Geognostische agronomische Nr. 1992, Rössel, 1:25 000*, Berlin 1897; *Meßtischblatt Nr. 1992, Rössel, 1:25 000*, 1944.

70 *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, pod red. L. Leciejewicza, Warszawa 1972, s. 254-255; T. Schoffer, *Notatka o etymologii nazw Odra, Oder, Viadrus*, [w:] *Odra – Oder. Panorama europejskiej rzeki*, red. K. Schlögel, B. Halicka, Skórzyn 2008, s. 93.